

КОНЦЕПТ ВІЧНОГО ПОВЕРНЕННЯ У ФІЛОСОФІЇ ФРІДРІХА НІЦШЕ

Марія Сінельнікова

Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID 0000-0001-6085-6087
sinelnikova.80@ukr.net

(стаття надійшла до редколегії – 02.09. 2019 р., прийнята до друку – 17.10.2019 р.)

© Сінельнікова М., 2019

Досліджено концепт вічного повернення, який є суттю філософії Ніцше. Простежено зв'язок цього концепту з іншими ніцшеанськими ідеями, такими як воля до влади, надлюдина, «смерть» Бога та нігілізм. Наголошено, що у вічному поверненні експлікуються різноманітні аспекти, які потрібно розглядати лише в синтезі, інакше це призведе до догматизації або релятивізації вчення. Завдяки методу компаративістики та аналітики зроблено висновок, що ідея вічного повернення була продумана Ніцше не до кінця, що в подальшому викликало цілу низку різноманітних інтерпретацій, які лише ускладнили адекватне її сприйняття.

Ключові слова: Фрідріх Ніцше, вічне повернення, самоперевершення, воля до влади, надлюдина.

THE CONCEPT OF ETERNAL RECURRENCE IN THE PHILOSOPHY OF FRIDRICH NIETZSCHE

Maria Sinelnikova

Lviv National Polytechnic University
ORCID 0000-0001-6085-6087
sinelnikova.80@ukr.net

The article explores the eternal return, one of the fundamental and at the same time least clarified concepts of Nietzsche's philosophy. For this reason, in the future, the idea of eternal return has caused a great variety and sometimes questionable interpretations. And how much in these interpretations Nietzsche himself remains difficult to say. It is emphasized that the idea of eternal return explicates cosmological, anthropological, ontological, axiological, existential and metaphysical aspects.

It is noted that the ontological interpretation of eternal return is about revealing the fundamental laws of the universe, that is, this concept is defined as a way of being of all things. From a cosmological point of view, eternal return implies a return of the past and the future; more precisely, in Nietzsche, they merge into one, as time is perceived by the philosopher as cyclical, and the moment seems to be frozen forever. The anthropological aspect of eternal return is usually interpreted as the possibility of human formation, the possibility of its self-transcendence, and even self-overcoming. Whereas, in existential terms, the Nietzschean concept gives the person a whole new imperative of existence, namely, to invite one to live every moment of life so that he desires his constant return.

In the metaphysical sense, the value of the concept of eternal return lies primarily in the fact that it is capable of supplying the person face-to-face with metaphysical realities, colliding with them, transforming himself and everything around him, opening completely different perspectives and dimensions of being, giving them entirely new content. And, finally, in the axiological sense, eternal return forces one to become a measure of all things again, allowing it to place new values. It is emphasized that these aspects need only be considered in synthesis; otherwise it will lead to the dogmatization or relativization of Nietzschean teaching. The article uses the method of logical and historical, discursive, intertextual and categorical analysis, comparativism, analogy and scientific objectivity.

Key words: *Fridrich Nietzsche, eternal recurrence, self-overcoming, will to power, superman*

Неоднозначність концепту вічного повернення обумовлена передусім тим, що сам Ніцше у своїх текстах використовує різні словосполучення для його позначення, наприклад, «вічний поворот» або «вічне повторення». Але частіше він зупиняється саме на

концепті «вічного повернення» того ж самого, подібного або рівного. Проте, як би його не називали, вчення про вічне повернення є смисловим ядром всієї ніцшеанської філософії, без якої вона «нагадує дерево без коріння» [Хайдеггер 2011: 190]. Всі інші

концепти мислителя так чи інакше приводять нас до цього загадкового концепту, розцінюючись як передумова вічного повернення або як його кінцева мета. Доволі часто даний концепт усувають з філософії Ніцше, оскільки за своєю суттю він залишається одним з незавершених та найменш прояснених.

Не дивно, що саме концепт вічного повернення викликав таку велику кількість інтерпретацій авторитетних зарубіжних мислителів, таких як М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж. Дельоз, Д. Галеві, А. Данто, Ф. Юнгер, К. Льовіт, В. Кауфман. У вітчизняній філософії їй присвячені дослідження С. Жигалкіна, В. Фарітова, Н. Бикової, І. Карівця, Т. Лютого, В. Петрова. Такий обсяг досліджень призводить до певної неоднозначності у трактуванні ніцшеанського концепту. Тому **завданням цієї статті** є проаналізувати різні аспекти концепту вічного повернення у філософській спадщині Ніцше та зрозуміти, як вони співвідносяться з іншими концептами філософії життя мислителя.

Перш ніж перейти до аналізу ніцшеанського концепту вічного повернення, варто відзначити, що його витoki часто знаходять у досократиків, особливо у вченні Геракліта про вічну плинність речей. Проте вони не є аналогічними, більше того, ніцшеанське вчення «правильніше було б назвати псевдо-гераклітівським» [Хайдеггер 2006: 153]. Хоча Геракліту (як і грекам) була близька ідея циклічного круообігу часу, однак у ній передбачалося повторення якогось універсального порядку буття сущого та принципів його організації. У Ніцше ж ідеться про повернення не сутності, а самого сущого, крім цього в його поверненні немає ні циклічності, ні порядку. Тому ніцшеанську думку варто протиставити всім відомим раніше циклічним моделям, а самого філософа з повним правом назвати «філософом вічного повернення» [Фарітов 2017: 61].

Цей концепт народився у мислителя під час його серпневої прогулянки в 1881 році неподалік озера Сільваплана біля Зільс-Марії, що у Швейцарії. Ця ідея настільки захопила Ніцше, що всі наступні роки він намагатиметься її осмислити. Загалом ніцшеанські роздуми стосовно вічного повернення можна згрупувати в три основні етапи [див. Быкова 2018: 222]. У «Веселій науці» Ніцше лише постулює ідею вічного повернення, в «Заратустрі» (в частині «Одужуючий») доповнює важливими деталями, а в останній частині твору переносить свою ідею на весь світ. Цим зумовлена подвійність ніцшеанського концепту, який, з одного боку, звернений до світу, а з іншого – до людини.

Також цей концепт об'єднує в собі онтологічний, космологічний, антропологічний та інші аспекти, зібравши які в одне ціле ми зможемо адекватно його сприйняти. Однак це не просто, оскільки думки Ніцше стосовно вічного повернення є розрізненими і доволі фрагментарними; це швидше нарис в стилі *pro et contra*, ніж продуманий концепт.

Але, як влучно зауважує Кауфман, Ніцше позбавлений прагнення до архітектонічної рівноваги та симетрії, точніше, «вільний від спокуси вважати завершеність викладу повнотою розуміння» [Kaufmann 2013: 23].

Через це у Ніцше немає однозначного формулювання вічного повернення. Простіше (онтологічне) розуміння вічного повторення полягає в тому, що воно є повторенням усього в нескінченному часі нескінченну кількість разів. Складніше (космологічне) трактування полягає в тому, що Ніцше розглядає життя як потік вічного та абсолютного становлення, в якому немає ні кінцевої мети, ні логіки, а є лише цілісність складних комбінацій елементарних частинок та квантів сили, які розуміються не фізично, а біологічно. Оскільки число елементів обмежене, а число квантів постійне, то періодично повинні складатися комбінації, які вже були раніше, тому все становлення існує суто в рамках вічного кругообертання та постійної кількості сили.

Але наявність у минулому стану всесвіту, тотожного поточному, передбачає для Ніцше необхідність багаторазового повторення для всього ланцюжка подій попереднього ланцюжка станів. Отже, «неявно передбачається жорсткий ланцюг причин і наслідків (що Ніцше на словах відкидає) і жорсткий космологічний детермінізм» [Петров 2015: 815]. Залишається без пояснення і те, *чому* та як один цикл добігає кінця і починається інший. Також ця гіпотеза не може пояснити відмінність співіснуючих циклів та існування відмінного в одному циклі.

Щоб прояснити ситуацію, варто найперше відрізнити уявлення про вічне повернення саме собою і вічне повернення того ж самого, тобто повернення подібного, однакового, ідентичного. Адже у Ніцше повертається не те саме, а тільки єдино відмінне. Більше того, все «повторюється повністю і абсолютно – не за якоюсь схожістю або змістом, а до останнього атома – один в один» [Жигалкин 2011: 79]. Тобто, Ніцше говорить не про те, що схожі події повторюються, не про те, що подібні приклади завжди підпадають під один і той самий закон; він має на увазі, що «всі конкретні та певні речі постійно повертаються знову і знову, саме ті самі речі, а не просто їх подоба» [Данто 2000: 171].

Ніцше, таким чином, постулює існування тільки одиничних речей, кожна з яких має свій процес розгортання, де немає загальних законів, а існують тільки одиничності та унікальності. А будь-яку тотожність чи подібність він визнає як «помилки, винаходи розуму, які полегшують сприйняття і забезпечують саме існування суб'єкта, який і себе помилково сприймає як самототожного» [Петров 2015: 822]. Тому ми не зрозуміємо вічного повернення доти, доки сприйматимемо його як наслідок або приклад тотожності. Навпаки, вічне повернення ми повинні протиставити тотожному, бо не єдине повертається у вічному поверненні, а саме повернення є єдиним. Тобто, існує лише «одне-єдине Буття

всіх форм і всіх часів, єдина завзятість всього існуючого» [Делёз 1998: 238].

Звідси випливає, що час та вічність просто зникають. Насправді ж Ніцше стверджує, що «час, а не те, що відбувається у ньому, схожий на коло» [Жигалкин 2011: 141]. Тобто, зараз – це не інший момент, в який відбувається те ж саме, що і мільйони років тому, а власне той самий момент, який був мільйони років тому, який є зараз і який знову настане через мільйони років. Тут ми зіштовхуємося з космологічним та метафізичним поясненням вічного повернення, яке передбачає ідею повернення минулого та майбутнього. Якщо час є колом, то мить постає як *nunc stans*, «застигла назавжди». А якщо мить є вічною, то ця вічність одночасно «є майбутнім, яке повертається як минуле» [Ясперс 2004: 492]. Тобто можна сказати, що вічне повернення в якомусь сенсі – це повернення вічності.

Повернення також означає знятість усіх речей в самому бутті: ніде немає початку, ніде немає кінця, тому світ постійно завершений, постійно весь, «завжди середина, завжди початок і кінець» [Ясперс 2004: 144]. Або як говорить сам Ніцше: «Буття з'являється кожної миті, докруг кожного «Тут» перекочується куля «Там». Скрізь середина» [Ніцше 1993: 217–218]. Але мить – це не «стоп-кадр», у ній час тече і в ньому ми можемо діяти, відчувати і мислити. Однак мить, чи це буде спалах блискавки, чи все наше життя – ми сприймаємо як щось одне, що не змінюється іншим. Саме так міф про вічне повторення руйнує ілюзію «нового» майбутнього, «нового» завтра» [Жарівець 2012: 167].

Намір Ніцше цілком очевидний: показати абсолютну однорідність усього, що відбувається. Тим самим філософ вступає у полеміку з прихильниками «вічного становлення нового», адже у світі немає ні еволюції, ні інволюції (в загальному, а не локальному сенсі), а є лише нескінченне повторення одного і того самого, ідентичного самому собі циклу. Так космологічний аспект вічного повернення приводить нас до суто антропологічних питань: про сенс буття та свободу людини. Ідея вічного повернення і справді стає своєрідним екзистенційним випробуванням для людини, прикутої до вічності вічного повернення, що немає очевидного сенсу. Адже за словами самого Ніцше: «Я прийду знову ... не в нове життя, не в краще життя, не в подібне життя ... я знову повертатимусь до цього самого життя» [Ніцше 1993: 221].

Більше того, в якийсь момент починає здаватися, що становлення вже неминуче визначено в колі вічного повернення, а свобода індивіда при цьому виключається, оскільки «вона зводиться до того, щоб хотіти проживати це життя вічно» [Ясперс 2004: 487]. Та все-таки, перед людиною відкриваються «дві можливості для прояву свободи волі, два шляхи до свободи (теж ілюзорних): надати існуванню сенс або накласти на себе руки» [Серрано 2002: 58]. Тому завдяки вічному поверненню хтось зростає, стаючи

сильнішим у своєму самопереверненні, а хтось «сходить із дистанції», відчуваючи згасання життя і в такий спосіб «не повертається».

Однак виникає питання: як взагалі можливе самоперевернення, якщо у ніцшеанському становленні «відсутнє поняття перетворення» [Юнгер 2001: 64]? Отже, Ніцше наполягає на вдосконаленні без вдосконалення? Саме тут проступає оригінальність ніцшеанської позиції, для якого становлення – це тривалий рух і зміна без переходу в щось zasadничо інше та без досягнення інгерентної дефінітивної мети. Проте Кауфман віднаходить у ніцшеанському становленні явний позитивний сенс, який передбачає «виживання свого тваринного початку і розвитку початку духовного, творчого» [Kaufmann 2013: 314].

Тому єдине, що повертається у вічному поверненні, це саме повернення як можливість становлення, можливість самоперевернення, яке інтерпретується як діяльність та творче покладання. Тепер майбутнє і теперішнє повинні сприйматися не як простір спокути минулого, а як сфера, в якій воно (минуле) постійно *пере-створюється*. Теперішнє і майбутнє людини, яка успішно вдосконалюється, постійно змінюють її минуле, не змінюючи, фактично, жодної події, жодного переживання, але надаючи їм новий принцип інтеграції [див. Nehemas 1985: 162]. Недаремно Ніцше говорить про криву як шлях вічності [див. Ніцше 1993: 218].

Тут простежено відмінність ніцшеанського повернення від будь-якого повтору, який лише «відтворює щось уже колишнє, але не оновлює його, відтворюючи» [Лёвиг 2016: 198]. Ніцшеанське вічне повернення, навпаки, ніби повертає всі речі до їхньої власної суті, тому власне це «не повторення, а повернення ... до самого себе» [Жигалкин 2011: 142]. Ми також повертаємося до своєї сутності, колись добре знайомої, але не пов'язаної з цим конкретним життям, зовсім іншої, ніж звичне нам «я», точніше, вільної від будь-якого «я».

Як зазначає Лютий, ми маємо страву з небезпекою, адже прагнучи «особистого повернення, слід бажати і свого зникнення. Тому Я змушене прирівняти себе до інших майбутніх «я», наражаючись на втрату себе» [Лютий 2017: 795]. Однак саме цього і повинна прагнути людина у вічному поверненні, «потрібно хотіти зникнути, щоб знову виникнути – перейти з одного дня в інший. Перетворення через тисячі душ – ось що повинно бути твоїм життям, твоєю долею. І врешті-решт – знову бажати пройти все це» [Nietzsche 1980: 167].

Звідси стає зрозумілим, що людина не є суб'єктом становлення, яке є чистим становленням або «волею до влади». Йдеться про своєрідну онтологію, в якій місце субстанцій починають займати динамічні «центри влади», що пронизують у Ніцше всі рівні реальності. Небезпідставно філософ говорить про крайнє «наближення» світу становлення до світу «буття», так би мовити про «буття», а не «буттєве». Йому важливо бачити світ з усіма

можливими змінами як постійний процес, як замкнуту в самій собі цілісність, якої «не можна уникати шляхом трансцендентних стрибків, якої взагалі не повинна уникати людина» [Шаап 2009: 38–39]. Адже для Ніцше **воля** – те ж саме, що хотіти стати сильнішим, хотіти рости. При цьому причина прагнення до влади закладена не в природі людини (Ніцше – противник надто людських форм), а в надлюдських її проявах.

Так через поняття волі до влади ніцшеанське вічне повернення пов'язується з ідеєю надлюдини, яку філософ розглядає як «образ найчистішої волі до влади і сенсу (цілі) єдино суцього» [див. Хайдеггер 2011: 194]. Тут вкотре спостерігається певний дисонанс ніцшеанської думки, оскільки «вічне повернення це гірка істина, яка виключає будь-яку можливість надії. Надлюдина – це надія, ілюзія» [Галеви 1991: 236]. З такої позиції, між ними дійсно немає нічого спільного. Однак це не так, адже якщо вчення про вічне повернення тягне за собою безглуздість того, що відбувається, то «вчення про надлюдину має стати свого роду вимогою, зверненою до людської волі, щоб такий сенс існував» [Можейко 2002: 174]. Тому стверджувати відсутність сенсу чи вічності у колі вічного повернення не варто, вони є, але «не там», де ми звикли їх вбачати.

Недаремно Ясперс називає ніцшеанську ідею вічного повернення своєрідною панацеєю від відрази до безглуздості голого становлення: «Проти паралізуючого відчуття загального руйнування і незавершеності я висунув ідею вічного повернення» [Ясперс 2004: 476]. Тут проступає внутрішня амбівалентність ніцшеанського вчення: він містить і життєствердний, і заперечувальний (нігілістичний) аспект, які представлені двома концептуальними персонажами: хворого та вже на межі одужання Заратустри. Відокремити їх одне від одного неможливо, бо тільки той, хто пережив увесь жах думки про вічне повернення, зможе досягнути найвищого утвердження життя.

Саме завдяки цьому безцільне людське існування знову «отримує мету за власними межами» [Лёвиг 2016: 98], у волі до самоувіковічнення. Це, своєю чергою, дає людині новий імператив її існування: «Роби кожен раз так, щоб ти міг бажати нескінченного повторення кожного моменту свого життя» [Фаритов 2017: 55]. У покорі цьому імперативу, одночасно з любов'ю до життя, досягається справжня мужність, яка проголошує: «Оце й було життям? ... Гарзд! Живімо знову!» [Ніцше 1993: 315].

Отже, вчення про вічне повернення як завершальний концепт лежить в основі надлюдини та «волі до влади», які, своєю чергою, стають передумовою концепції вічного повернення, тому що тільки людина, яка здолала себе, може хотіти вічного повернення всього суцього. Так ми наштовхуємося на своєрідну ніцшеанську тріаду: воля до влади як духовна влада людини над собою, що стала на шлях

вічного повернення до себе, точніше до своєї надлюдської сутності. Навіть смерть Бога, яку виголошує Ніцше, є лише умовою вічного повернення, тому що вона означає кінець нинішнього світу і проголошення нового, усвідомленого в його просторово-часовій тотальності й тому гідного нескінченного повторення.

Можна навіть стверджувати, що «справжня думка Ніцше є своєрідною системою думки, в основі якої знаходиться смерть Бога, в середині – нігілізм, який з неї випливає, а в кінці – самоподолання нігілізму у вічному поверненні» [Лёвиг 2016: 328]. Таким чином становлення концепту вічного повернення у філософії Ніцше вказує спочатку на подолання християнських цінностей через нігілізм, а потім на створення нових цінностей, які виявляються протилежністю до християнської моралі та нігілістичному запереченню будь-яких цінностей. По суті, Ніцше ототожнює християнство і нігілізм, вказуючи на те, що християнство є носієм негативності (щодо життя), а нігілізм – це лише логічний наслідок, який потрібно подолати через чисту позитивність. Тому замість метафізики та релігії Ніцше пропонує нам вчення про вічне повернення.

Доктрина вічного повернення була продумана Ніцше не до кінця, що згодом викликало цілу хвилю різноманітних і, деколи, доволі спірних її інтерпретацій. Тому «ми повинні перестати інтерпретувати Ніцше і почати ловити його на слові» [Boyer 1997: 2], оскільки іманентне та адекватне сприйняття його філософії неможливе без концепту вічного повернення, як її центрального нерву. Сутністю самого вічного повернення виступає *розуміння*, яке допомагає людині в майбутньому уникати помилок минулого, що дасть їй можливість розірвати коло постійного повторення. В цьому і полягає суть ніцшеанського самоперевіщення, яке зводиться до того, що пересилуючи себе, людина, зрештою, вершить власну долю. Так вічне повернення стає вищою формою утвердження, надаючи становленню характер буття, характер вічності – саме це і є коренем ніцшеанського вчення. Здійснене дослідження дає змогу розширити межі традиційного трактування неоднозначного концепту вічного повернення, допомагаючи нам правильно визначити її значення та місце в житті сучасної людини. Перспективою подальшого розвитку цього дослідження є виявлення нових аспектів концепту вічного повернення та дослідження усіх можливих варіантів його впливу на людину.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Быкова, Н. (2016). Идея вечного возвращения и тема предательства в романе Милана Кундера «Невыносимая легкость бытия». In *International Scientific Review*, 20 (30), 65–68.
- Галеви, Д. (1991). Жизнь Фридриха Ницше. Жизнеописание. Москва: Советский писатель.
- Данто, А. (2000). Ницше как философ. Москва: Идея-пресс, Дом интеллектуальной книги.

- Делёз, Ж. (1998). Различие и повторение. СПб.: «Петрополис».
- Жигалкин, С. (2011). Метафизика вечного возвращения. Москва: Культурная революция.
- Карівець, І. (2012). Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки.
- Лёвиг, К. (2016). Ницшевская философия вечного возвращения того же. Москва: Культурная революция.
- Лютый, Т. (2017). Ницше. Самоперевершения. Київ: Темпора.
- Можейко, М. (2002). Вечное возвращение. In *История философии. Энциклопедия*, 171–176. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом.
- Ницше, Ф. (1993). Так казав Заратустра. Жадання влади. К.: Основи, Дніпро.
- Петров, В. (2015). Фридрих Ницше и вечное возвращение. In *Мера вещей. Человек в истории европейской мысли*, 773–880. Москва: Аквилон.
- Серрано, М. (2002). Ницше и вечное возвращение. Москва: Наследие предков.
- Фаритов, В. (2017). Идея вечного возвращения Ф. Ницше: между философией и поэзией. In *Философская мысль*, 4, 55–69.
- Хайдеггер, М. (2011). Метафизическая концепция Ницше и ее роль в европейском мышлении. Вечное возвращение равного (Главы лекций 1936–1940-х годов). In Жигалкин, С. *Метафизика вечного возвращения*, 188–250. Москва: Культурная революция.
- Хайдеггер, М. (2006). Ницше. Том 1. СПб.: Изд-во «Владимир Даль».
- Шаап, С. (2009). Нездатність забувати: Новий погляд на питання про істину. Київ: Вид-во Жупанського.
- Юнгер, Ф. (2001). Ницше. Москва: Праксис.
- Ясперс, К. (2004). Ницше: Введение в понимание его философствования. СПб.: Изд-во Владимир Даль.
- Boyer, A. (1997). Hierarchy and Truth . In L. Ferry, A. Renaut (Eds.), *Why We Are Not Nietzscheans?*, 2-115. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaufmann, W. (2013). Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Nehemas, A. (1985). Nietzsche. Life as Literature. Massachusetts: Harvard Univ. Press.
- Nietzsche, F. (2017). Also Sprach Zarathustra. Berlin: Hanserbooks Nov.
- Nietzsche, F. (2015). Der Wille zur Macht. Frankfurt: Voltmedia, Paderborn.
- Nietzsche, F. (1980). Nachgelassene Fragmente 1882–1884. Berlin: de Gruyter.
- Bykova, N. (2016). The Idea of Eternal Return and the Theme of Betrayal in Milan Kundera's Novel «The Unbearable Lightness of Being». [In Russian]. In *International Scientific Review*, 20 (30), 65–68.
- Danto, A. (2000). Nietzsche as Philosopher. [In Russian]. Moscow: Idea Press, House of Intellectual Book.
- Deleuze, J. (1998). Difference and Repetition. [In Russian]. SPb.: Petropolis.
- Faritov, V. (2017). F. Nietzsche's Ideal of Eternal Return: Between Philosophy and Poetry. [In Russian]. In *Philosophical Thought*, 4, 55–69.
- Halevy, D. (1991). The Life of Friedrich Nietzsche. Biography. [In Russian]. Moscow: Soviet writer.
- Heidegger, M. (2011). Nietzsche's Metaphysical Conception and Its Role in European Thinking. The Eternal Return of the Equal (Chapter of Lectures 1936–1940's). [In Russian]. In Zhigalkin, S. *Metaphysics of the Eternal Return*, 188–250. Moscow: The Cultural Revolution.
- Heidegger, M. (2006). Nietzsche. Volume 1. [In Russian]. Saint-Petersburg: Vladimir Dahl Publishing House.
- Jaspers, K. (2004). Nietzsche: An Introduction to the Understanding of his Philosophical Activity. [In Russian]. Saint-Petersburg: Vladimir Dahl Publishing House.
- Junger, F. (2001). Nietzsche. [In Russian]. Moscow: Praxis.
- Karivets, I. (2012). Everydayness between Transcendentalism and Wonder. [In Ukrainian]. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House.
- Kaufmann, W. (2013). Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Lowith, K. (2016). Nietzsche's philosophy of eternal recurrence of the same. [In Russian]. Moscow: The Cultural Revolution.
- Lyuty, T. (2017). Nietzsche. Self-overcoming. [In Ukrainian]. Kiev: Tempora.
- Mozheiko, M. (2002). Eternal Return. [In Russian]. In *History of Philosophy. Encyclopedia*, 171-176. Minsk: Interpresservice; Book House.
- Nehemas, A. (1985). Nietzsche. Life as Literature. Massachusetts: Harvard Univ. Press.
- Nietzsche, F. (1993). Thus Spake Zarathustra. The Will to Power. [In Ukrainian]. Kyiv: «Bases», Dnipro.
- Nietzsche, F. (1980). Unpublished Fragments 1882–1884. Berlin: de Gruyter.
- Petrov, V. (2015). Friedrich Nietzsche and Eternal Return. [In Russian]. In *The Measure of Things. Man in the history of European thought*, 773-880. Moscow: Aquilon.
- Schaap, S. (2009). Inability to Forget: A New Look at the Question of Truth. [In Ukrainian]. Kyiv: Zhupansky's Edition.
- Serrano, M. (2002). Nietzsche and Eternal Return. [In Russian]. Moscow: Ancestral heritage.
- Zhigalkin, S. (2011). The Metaphysics of Eternal Return. [In Russian]. Moscow: The Cultural Revolution.

REFERENCES